

HANDREIKING VRUCHTGEBRUIK

HOE OM TE GAAN MET FRUIT IN DE OPENBARE RUIMTE

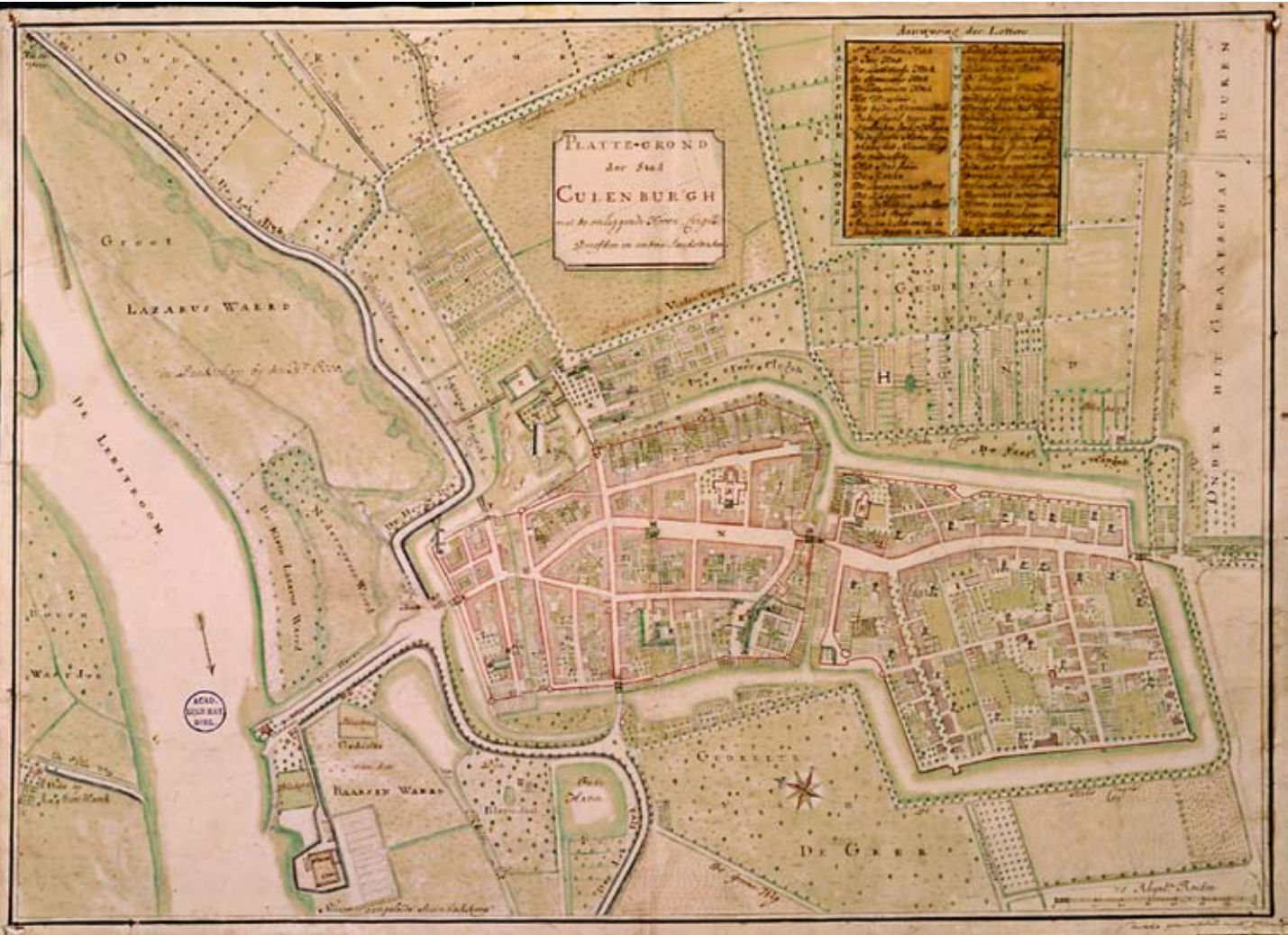
Het landschap van noten en fruit

Fruit en landschap, dan denk je misschien aan de Betuwe, waar fruitteeltbedrijven zich aaneenrijgen. Van oudsher was het rivierenlandschap rijk aan fruit en noten, en dan vooral op de hogere gronden, dichtbij de dijk, zodat menig boerderij en dijkhuis weelderig door fruit- en notenbomen omringd was. Naast de commerciële fruitteelt en de fruitbomen op privégrond zijn vruchtbomen ook vaak te vinden in de openbare ruimte van steden en dorpen. Gemeentes planten fruit aan, of nemen oude fruitbomen op in het openbaar groen. En tenslotte zien we allerlei groepen, clubs, verenigingen die initiatief nemen om fruit aan te planten, openbaar of niet openbaar. In

sommige gemeentes, zoals bijvoorbeeld Culemborg, vind je dat allemaal naast elkaar.

De professionele fruitteeler laten we hier verder buiten beschouwing, maar voor alle andere vormen van vruchtbomen geldt eigenlijk dat de bomen, de eige-naren, de beheerders en de gebruikers wel gebaat zijn bij een steuntje in de rug vanuit de betrokken gemeente, of het nu gaat om dat wat er is in stand te hou-den, of nieuw fruit aan te planten. Ook een kritische blik op het eigen gemeentelijke vruchtbomenbeleid hoort daarbij. Daar wil deze handreiking aan bijdragen.

Stadsplattegrond van Culemborg. Jacob Perrenot, 1761 (Universiteitsbibliotheek Leiden). De kaart toont de verwevenheid van stad en fruitteelt.

Het grotere kader: waarden van fruit

Noten- en vruchtenbomen vertegenwoordigen een optelsom van waarden: noten en vruchten dragen bij aan biodiversiteit; aan een rijk landschap; ze kunnen voor sociale binding zorgen omdat er beheerd en geoogst kan worden; kinderen kunnen spelenderwijs leren door te verzamelen, koken en te eten; ze vertellen iets over een gezond dieet en ze dragen concreet bij aan de productie van lokaal, duurzaam voedsel. Noten en vruchten kunnen dus op heel verschillende manieren politieke agenda's ondersteunen. Het is dan ook belangrijk om oude boomgaarden te koesteren, en er is zeker aanleiding om nieuwe vruchten- en notenbomen aan te planten. Maar we weten ook dat noten en vruchten een extra inspanning vragen, van de beheerders bijvoorbeeld en zeker ook organisatorisch: wat moet er gebeuren met de oogst, hoe voorkom je overlast? Omdat noten en vruchten aan verschillende actuele beleidsvraagstukken rondom voeding en gezondheid, sociale cohesie en duurzaamheid bijdragen zijn ze die inspanningen wel waard.

Onze wens is veelzijdig: zorg voor oude boomgaarden, veel meer noten en fruit of het nu in tuinen van particulieren, openbaar groen of verenigingsterrein is, vanzelfsprekende betrokkenheid van burgers bij de oogst, en samen koken en eten met noten en fruit. We zien dus drie uitdagingen:

- bestaand fruit (boomgaarden) opknappen en duurzaam beheren;
- nieuw fruit aanplanten, bevorderen participatie bij het beheer, en goed gebruik;
- de productie aan fruit en noten beter gebruiken door het oogsten, bewaren, verdelen en benutten door de bevolking.

Doel van deze handreiking

Het beeld van veel meer noten en fruit, een zorgvuldige omgang met oude boomgaarden of samen oogsten en eten is

Project Vruchtgebruik

Het project Vruchtgebruik is een initiatief van de gemeente Culemborg, twee lectoren van Hogeschool Van Hall Larenstein Velp en de stichting IJsselboomgaarden, gestart in 2016 en afgerond in 2019. Culemborg is met dit project gestart omdat zij een betere inbedding in de samenleving van het vele fruit in die gemeente zoekt. De lectoren Noël van Dooren en Derk Jan Stobbelaar onderzoeken duurzame voedsellandschappen en duurzaam landschapsbeheer. In het project Vruchtgebruik is dat vertaald in praktische vragen rondom boomgaarden nu, tot aan onderzoek naar de rol van fruit en noten in de toekomst. Het Kenniscentrum Natuur en Leefomgeving heeft dit onderzoek ondersteund, waaraan 6 gemeenten (Culemborg, Wageningen, Hoorn, Leeuwarden, Deventer, Arnhem), Vereniging Stadswerk en Stichting IJsselboomgaarden deelnamen. Deze handreiking is één van de projectresultaten. Hij is mede gebaseerd op een enquête onder beheerders van buurtboomgaarden .

Culemborg: vruchtbomen in de openbare ruimte, langs paden en wegen.

mooi, maar in de dagelijkse realiteit zijn vruchtbomen soms een lust en soms ook een last. Toch is er zoals eerder gezegd vanuit allerlei politieke agenda's reden om noten en fruit te omarmen. Een praktisch handelingsperspectief kan helpen. Dat is wat deze handreiking wil bieden. Geen dik handboek over snoeitechnieken en regelgeving, maar een overzicht van de zaken waar aandacht aan moet worden besteed. Vooral voor gemeentes is het van belang om van incidentele oplossingen naar een heldere aanpak te gaan, waarbij fruit en noten verweven zijn met vele andere beleidsdoelstellingen. Daar wil deze handreiking aan bijdragen. In 2019 verscheen van de hand van Michiel Bussink een nuttig boek over buurtboomgaarden. Dat richt zich vooral op de (burger) beheergroepen. Deze handreiking, passend bij het project Vruchtgebruik, spreekt vooral overheden aan. De handreiking wil een beknopt overzicht bieden van de motieven, kansen en aandachtspunten.

Wij maken daarbij onderscheid tussen fruit in de semiopenbare ruimte, dat wil zeggen, boomgaarden omheind en beheerd door een vast omschreven groep mensen, en fruit in de openbare ruimte, dat tussen andere bomen en struiken staat, waarvan de gebruikers (en soms ook het beheer) veel minder helder zijn.

Het Culemborgs Oogappeltje

Masterplan Singelpark en Binnenstad

Afstudeerplan van Farhana Rasheed, Tuin- en Landschapsinrichting, VHL 2016

De kern van de zaak

Misschien voelt het als vanzelfsprekend, maar goed vruchtgebruik, letterlijk en figuurlijk, gaat hierover:

1. Bestaande boomgaarden en fruit in het openbaar groen zijn het best beschermd en worden het beste gebruikt als een vereniging, stichting, of een groep betrokken burgers er verantwoording voor neemt, in goede samenwerking met de grondeigenaar of de gemeente. Stimuleer burgers, stel ze in staat tot goed beheer, en maak heldere afspraken.
2. Of het nu om bestaand of nieuw fruit/noten gaat: wees duidelijk over de achterliggende agenda. Een oude boomgaard beheren om cultuurhistorisch erfgoed te beschermen is niet hetzelfde als het bevorderen van voedselproductie in openbaar groen. Vrucht- en notenbomen dienen vele goede doelen. Die kunnen niet altijd tegelijk gerealiseerd worden; trek daar conclusies uit en stel duidelijke kaders.
3. Bij nieuwe aanplant: zorg voor een goed ontwerp, waardoor de inrichting en de gekozen soorten passen bij de bodem en de omgeving, en bij voorbaat uitnodigen tot zorg, respect en goed gebruik. Betrek omwonenden in de ontwerpfase.
4. Geduld en uithoudingsvermogen zijn essentieel. Dat moeten het gemeentelijk apparaat en betrokken burgers beseffen. Zorg voor kennis, ondersteuning en materiaal - betrokkenheid en aanwezigheid is het allerbelangrijkste volgens de enquête onder boomgaardbeheerders.
5. De groep échte betrokkenen is meestal klein. Het is belangrijk dat een veel grotere groep het gevoel krijgt dat men welkom is, dat vruchtbomen bijdragen aan een fijne omgeving, en dat er geen overlast is.

Studenten werkten mee aan het project Vruchtgebruik en onderzochten van projectpartners, met sessies ter plekke - hier op de stadsboerderij van Culemborg

6. Wees voorbereid op, en nuchter over, kleine conflicten. Hondenpoep in de boomgaard is vervelend; rottend fruit op de straat ook, en vandalisme is naar. Dat is overal in de openbare ruimte het geval, het is niet altijd oplosbaar, maar goede informatie, betrokkenheid en goed ontwerp verminderen spanningen en problemen.
7. Beschouw de productie van fruit in de openbare ruimte in eerste plaats als middel om mensen bij elkaar te laten komen. De hoeveelheid oogst zal in eerste instantie niet hetgeen zijn waarvoor potentiële betrokkenen warmlopen.
8. Zelfs als dat niet het hoofddoel is, kan de productie van fruit en noten toch omvangrijk zijn. Draag er aan bij dat burgers deze productie daadwerkelijk gebruiken en waarderen als gratis en gezond voedsel.
9. Wees je er tegelijkertijd van bewust dat er, bij succes, concurrentie kan ontstaan. Bijvoorbeeld van professionele plukkers die zo veel meenemen dat er (te) weinig over blijft voor bewoners. Of omdat instituties zich (ongetwijfeld vanuit goede bedoelingen) te nadrukkelijk over het initiatief ontfermen, waardoor bewoners zich minder betrokken voelen. Zorg dat bewoners altijd mee kunnen blijven doen.
10. Veel initiatieven beginnen zonder tussenkomst van de gemeente – deze niet in de weg staan is al heel wat; een tweede stap kan zijn steun aan te bieden, waardoor de kans op continuïteit groter is. En ook de gemeente zelf kan klein beginnen, bijvoorbeeld door bijvoorbeeld bij vervanging te kiezen voor fruitbomen, of te starten met een klein laantje.

Inspirerende voorbeelden

Het is niet moeilijk nadelen op te sommen van fruit in de openbare ruimte. Daartegenover staan geslaagde voorbeelden of ideeën. Hier noemen we er kort een aantal, voor meer inspirerende voorbeelden verwijzen we naar het Handboek Buurtbongers.

Eetbaar IJsselstein heeft een GIS-kaart gemaakt waarop alle fruitbomen in de openbare ruimte van de gemeente staan ingetekend en organiseert jaarlijks activiteiten rondom het fruit. Een lokale welzijnsorganisatie haakt aan omdat die in het fruit een aanleiding ziet voor bewegen en gezonde voeding. Ook professionele plukkers hebben de bomen ontdekt, met als gevolg dat veel van het fruit in IJsselstein daadwerkelijk geplukt wordt. *Eetbaar IJsselstein* heeft met de kaart en de activiteiten ervoor gezorgd dat er helderheid is gekomen over wat er is en waar het staat, over wat wel en niet mag (regels). Ook is er een organisatie rondom het fruit opgezet (activiteiten, aanspreekpunt) waardoor er een fruitplukcultuur is ontstaan.

In Zuid-Duitsland zijn er meerdere voorbeelden waarbij landschapsbeheersorganisaties verspreide vruchtbomen ‘exploiteren’. Dat betekent dat burgers uit dat gebied voor een klein bedrag (10-15 euro) het recht verwerven het fruit en de noten van een specifieke boom te oogsten. De organisatie markeert de bomen zichtbaar, zodat voor iedereen bekend is wie letterlijk dit jaar het vruchtgebruik van een boom heeft. Daar wordt goed gebruik van gemaakt, en met de opbrengst worden weer nieuwe bomen aangeplant.

In verschillende gemeentes, zoals in Amsterdam, worden ‘plukroutes’ gezien als een relatief lichtvoetige manier fruit en noten

te verbinden met burgers. De aanplant vindt dan plaats langs routes met ruimte in de berm, waar hoe dan ook vrij veel langzaam verkeer plaats vindt. Als idee landt het makkelijk bij bewoners, en voor de beheerder is het overzichtelijk. In Rotterdam functioneert de Plukdijk goed, met zo’n 200 oude hoogstambomen. Eén van de succesfactoren daar is de continue aandacht van één van de betrokkenen op social media.

Nieuws van de Plukdijk op Twitter

In IJsselstein heeft het goed inventariseren en vastleggen van fruit duidelijk bijgedragen aan goed gebruik

In de gemeente Lingewaard ontstaan in een voormalig landbouwgebied nieuwe initiatieven op de grens van hobbyisme en kleinschalige commerciële teelt. Daar proberen notente-lers samen te werken, om voldoende schaal te bereiken zodat gezamenlijk voor verwerking kan worden gezorgd. Hier lijkt juist een gezonde economische basis de voorwaarde om noten en fruit een plek te geven.

In verschillende gemeentes met veel wegbeplantingen, in de stad en in het buitengebied, speelt verjonging een rol. Anders dan voorheen wordt gezocht naar meer diverse beplantingen, ten gunste van biodiversiteit. De overlast van eikenprocessierups, en ziektes in essenbestanden, kunnen de noodzaak van verjonging vergroten. In dat geval kunnen fruit- en notenbomen een aandeel hebben in de nieuwe wegbeplanting – uiteraard met een gezond oog voor eventuele overlast van fruit op de weg, dus op voldoende afstand. Dat is een relatief makkelijke route om het aandeel fruit en noten te vergroten.

Typen fruit in de openbare ruimte

Boomgaard

Boomgaarden in de openbare ruimte worden meestal beheerd door omwonenden, door de gemeente of de grondeigenaar. Vaak zijn ze door een heg of hek afgesloten van de openbare ruimte, waardoor er eerder sprake is van semiopenbare ruimte. De beheerders hebben vaak bepaalde rechten, zoals het bepalen van herplant, onderhoud, oogsten, waardoor niet iedereen zo maar gebruik mag maken van de boomgaard, afgezien van genieten van het uitzicht en er doorheen wandelen. De oogst kan aanzienlijk zijn; een productieve boom levert in volwassen stadium 50-200kg fruit. Veelal wordt het fruit verdeeld over de beheerders, als er heel veel fruit wordt geproduceerd wordt het soms ook via mobiele sapinstallaties verwerkt. Soms wordt de boomgaard ook gebruikt als plek waar buurtfeesten en dergelijke gehouden kunnen worden.

Boomgaarden kunnen bijdragen aan verschillende beleidsagenda’s: biodiversiteit, sociale cohesie, gezond voedsel, lokale productie, cultuurhistorie. Om een goede inpassing in de woonomgeving te hebben is wel een beplantingsplan nodig. Overlast van de boomgaard voor de omgeving komt niet veel voor omdat de boomgaard zo duidelijk afgegrensd is van de

rest van de buurt. Overlast in de boomgaard is wel soms aan de orde zoals de eerder genoemde vernielingen en hondenpoep. Gemeenten moeten de vinger aan de pols houden om spanningen tussen bevolkingsgroepen te voorkomen.

Losse bomen en struiken

Losse fruit/notenbomen en struiken komen in vrijwel alle gemeenten en alle groengebieden voor; je moet er alleen wel oog voor hebben. Het beheer gebeurt meestal door de gemeente zelf (of de instantie die daarvoor betaald wordt). Het beheer is daardoor minimaal en gericht op vormbehoud en veiligheid. Oogsten kan door iedereen gedaan worden, maar door de onduidelijke eigendomssituatie en gebrek aan kennis wordt er vaak ook niet geoogst. Door vallend en rottend fruit kan dan overlast ontstaan. Om dit te voorkomen kunnen gemeentes stimuleren dat beheer en gebruik door de omwonenden gedaan wordt. Zij kunnen daarbij geen harde claim op de oogst leggen, omdat de bomen en struiken echt in de openbare ruimte staan. Hun belang is saamhorigheid in de straat kweken, overlast voorkomen en een deel van de oogst verkrijgen. Hiermee is ook gezegd wat het gemeentebelang is en welke beleidsagenda’s gediend zijn: sociale cohesie, binding met de stad en gezond voedsel.

Fruitrijk bos

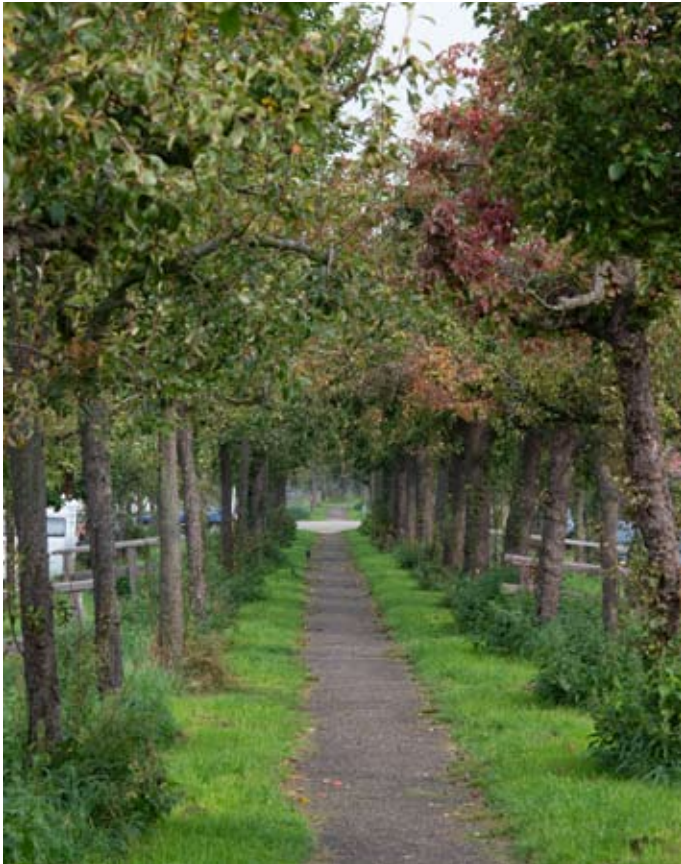
In bosjes kan door middel van het toevoegen van bessenstruiken en noten het aandeel eetbaar groen toenemen. Dieren zullen hiervan profiteren in de vorm van meer nectar en stuifmeel (insecten) en bessen (vogels, zoogdieren), maar ook mensen kunnen hiervan meegenieten. Het fruit is echter verstopt aanwezig en wordt niet specifiek beheerd. De productie is daardoor niet optimaal (afgezien misschien van de braam die grote warrige hopen kan vormen). Bewoners moeten de weg weten om uit deze bosjes te oogsten. Overlast is vaak beperkt doordat het gehele terrein bos is. Fruitproductie kan een van de doelen van het terrein zijn, maar omdat het openbaar is zullen waarschijnlijk andere doelstellingen zoals wandelen en spelen, naast verkoeling van de buurt, en alle andere meerwaarden van groen, dominant zijn. Meer fruit en noten uit bosjes kan door gemeentes gerealiseerd worden via beplantingsplannen. Apart

beheer van individuele bomen is waarschijnlijk niet haalbaar. Meer fruit en noten in openbaar groen draagt bij aan de beleidsagenda's voor natuur en binding aan de stad.

Lijnvormige beplanting

Fruit als bermbeplanting is al erg oud. Zeker in fruitgebieden zoals de Betuwe komt het veel voor dat appels, peren en walnoten langs de weg staan. Deze bomen dragen daar ook zeker bij aan de identiteit van de regio en daarmee aan de binding van bewoners aan de omgeving. Nadeel van dit soort beplanting is dat de oogst deels op de weg terecht komt; voordeel is dat de oogst erg goed zichtbaar en bereikbaar is. In potentie kan de fruit- of notenbomenrij veel regionaal voedsel produceren, omdat er veel bermen beplant kunnen worden met fruitbomen. De fruitbomenrij draagt bij aan vele doelen, zoals biodiversiteit, cultuurhistorie, regionale identiteit, en regionale voedselproductie.

Beleidsdoelen waar fruit en noten in het (semi-) openbare groen aan bij kunnen dragen

Biodiversiteit en behoud van oude rassen

Als we willen dat noten en fruit bijdragen aan biodiversiteit, is het vanzelfsprekend van belang het beheer daar op af te stemmen. Insecten, vogels en kleine fauna varen wel bij een ruige ondergroei, de bomen zelf hun weg laten zoeken en uiteraard geen bestrijding of bemesting. Fruitopbrengst is minder van belang; vallend fruit is voedsel voor het dierenleven. Streef naar een gevarieerde soorten- en rassenkeuze, waarbij autochtone en oude rassen voorrang hebben. De mogelijkheden voor ander gebruik zijn minder groot omdat bijvoorbeeld de fruitproductie lager zal zijn, maar voor fietsers en wandelaars kan het aantrekkelijke beelden opleveren, en met slim ontwerp kan plek gemaakt worden voor andere functies. Kennis van natuurgericht beheer is belangrijk. Boomgaarden kunnen deel zijn van grotere ecologische structuren, of aantrekkelijke stapstenen tussen groengebieden.

Rijk landschap

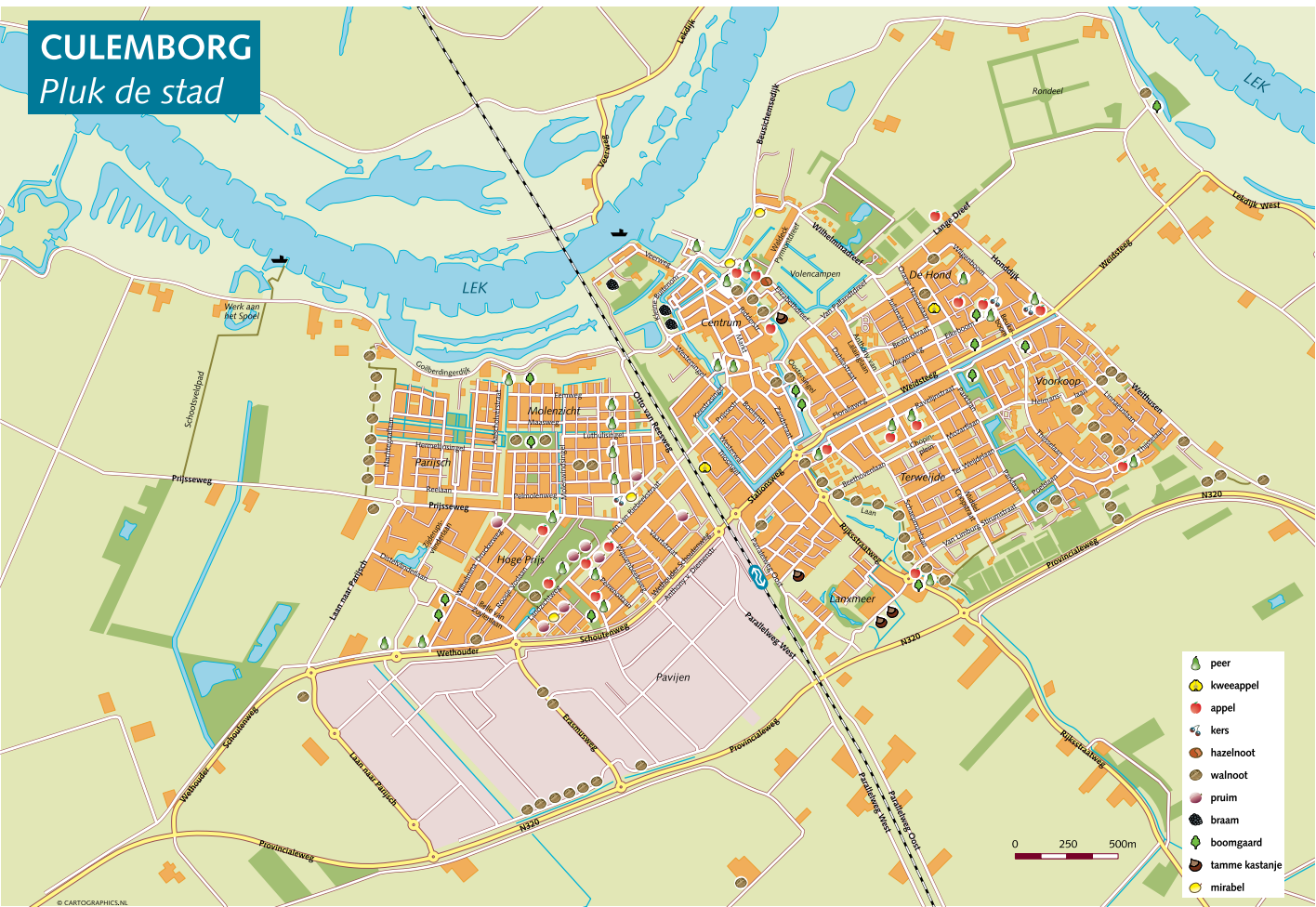
Bomen vol in bloei zijn hoog gewaardeerd in het landschap. Dat kan bereikt worden met varianten ‘voor de sier’, maar die hebben minder betekenis op ander vlak, met name oogst. Ook de levendigheid van oogsten en verzamelen, de kleur en de rijkdom van de opbrengst wordt vaak als landschapskwaliteit ervaren. Boomgaarden, lanen, en fruitopstanden in landgoederen of parken kunnen verder grote cultuurhistorische waarde hebben. Rijke bloei vraagt om deskundig beheer. Als het zien, ervaren en genieten centraal staat, is een ruige ondergrond misschien minder gewenst; voor biodiversiteit is een ruige ondergrond misschien juist gewenst. In sommige streken is fruit van oudsher dominant aanwezig, hier dragen (nieuwe) fruitbomen ook bij aan de regionale identiteit.

Lokaal voedsel

Steeds meer gemeenten hebben ook een voedselagenda. Lokaal geproduceerd voedsel zorgt voor minder voedselkilometers, voor meer binding met het voedsel (‘weet wat je eet’) en binding met de plek. Om dit voor elkaar te krijgen is het van belang om het beleid te richten op het tegelijkertijd verhogen van de voedselproductie in de openbare ruimte van stad en ommeland, en het stimuleren van de binding van bewoners met dit fruit, voor beheer en oogst en consumptie.

Sociale cohesie

Samen werken aan een lokale boomgaard of enkele fruit/notenbomen in de straat heeft een groot effect op de saamhorigheid in de straat. Het samen doen en het samen nadenken over hoe te beheren en te oogsten brengt mensen bij elkaar. Gemeenten zouden ook in het beleid gericht op het burgerbeheer van groen de optie van fruit en noten als overweging mee kunnen geven.

Culemborg maakte een ‘plukkaart’. Onder: beheergroep van vrijwilligers

Hoe doelen te bereiken

Initiatief

Gemeentes (of terreineigenaren) ontwikkelen beleid zoals een groenvisie of voedselagenda (zoals bijvoorbeeld in Leeuwarden), waarin ze de keuze maken fruit en noten in de groene openbare ruimte te steunen, uit te breiden, en daarvoor middelen beschikbaar te stellen. Een gemeente kan er voor kiezen om alles zelf in de hand te houden, dan wel om initiatiefnemers uit te nodigen; het laatste zorgt voor meer inbedding in de samenleving. Omgekeerd kunnen groepen mensen, verenigingen, stichtingen besluiten een fruitaanplant te willen ontwikkelen en hiervoor contact opnemen met de terreineigenaar. Voor gemeentes is belangrijk aan welke beleidsdoelstellingen dat bij kan dragen. Maak goede afspraken en zorg voor helderheid over en weer welke doelstellingen met fruit en noten bereikt worden (ecologisch, sociaal, voedsel).

In de praktijk zie je dat waarden als biodiversiteit, cultuurhistorie of ‘samen iets leuks doen’ voorop staan bij groepen die vrijwillig een boomgaard beheren. Als je als gemeente het boomgaard-initiatief wilt verbinden aan een politieke agenda, bijvoorbeeld een voedselvisie, zorg dan dat dit ook helder is bij de initiatiefnemers. Als dat bepaalde voorwaarden of wensen met zich meebrengt, wees hier open over. Het goed verbinden van verschillende doelen helpt de steun te verbreden bij de omwonenden van een dergelijk initiatief.

Ontwerp

Zeker als sprake is van nieuwe aanplant kan die veel vormen hebben, van ‘fruitrijk bos’ tot boomgaard tot laanbeplanting tot verspreide individuele bomen. Die hebben allemaal hun eigen mogelijkheden en beperkingen. Denk in verschillende richtingen, maak diverse opties bespreekbaar.

In de openbare ruimte zijn altijd meer belangen, waarden en betekenissen aan de orde. Het gaat om veel meer dan aanplant alleen: een goed ontwerp denkt na over toegang, beleving, medegebruik, inbedding, aansluiting. De verschillende motieven om fruit aan te planten of zelfs een hele boomgaard op te zetten, moeten ruimte krijgen in het ontwerp.

In parken en plantsoenen worden vaak vruchtbomen aangeplant vanwege hun sierwaarde; soms geldt dat ook voor tamme kastanjes. De bloei, herfstkleur en vrucht van dergelijke aanplant is aantrekkelijk; voor de mens en soms voor dieren. Gemeentes kunnen er op sturen, dat meer vrucht- en notenbomen worden aangeplant, en dat de productie van goede vruchten daarbij een belangrijk criterium is. Als we willen dat bomen en struiken ook oogstbare producten opleveren, moet daar in het ontwerp re-kening mee gehouden worden: kunnen omwonenden eenvoudig en veilig oogsten? Groeien er in de buurt bomen of struiken die op de eetbare soorten lijken, maar die niet eetbaar of wellicht zelfs giftig zijn? Dan is een andere soort wellicht een betere keuze.

Een boomgaard is een eenheid, die vaak goed te beheren is door een groep vrijwilligers. Inpassing in de omgeving is belangrijk, maar de afbakening net zo. Het moet voor iedereen helder zijn waar de semiopenbare boomgaard begint en eindigt. Een goede rand is essentieel. Hekken, heggen en poorten kunnen uitnodigen en afsluiten - vaak is zowel het een als het ander nodig. Denk ook aan toegang tot water, een ruimte om bijenkasten te plaatsen en wellicht een schuurtje voor gereedschap. Een plan waarin al deze onderwerpen aan bod komen is belangrijk. Het is belangrijk dat initiatiefnemers dat zelf doen of meedoen, maar betrek ook een (gemeentelijk) ontwerper voor de inbedding in het grotere geheel.

Geslaagde voorbeelden laten zien dat instrumenten als een gebruikersovereenkomst of partnerschap belangrijk zijn om verantwoordelijkheden vast te leggen. Daarbij hoort ook dat duidelijk is wie wat doet, en hoe lang de plek kan bestaan, als het om een tijdelijke locatie gaat. Een lange-termijn gebruikersovereenkomst geeft perspectief aan een beheergroep, en geeft jonge bomen de kans oud te worden - hoe ouder hoe waardevoller.

Aanleg

Fruit en noten in de openbare parken en perken, die niet door een vrijwilligersgroep worden beheerd, vallen onder verantwoordelijkheid van de gemeente. Als de gemeentelijke groenvoorziening verantwoordelijk is voor aanleg en onderhoud, is het van belang te realiseren dat fruit en noten andere eisen

Detail uit inventarisatie van fruit- en notenbomen in de gemeente Culemborg (Plukstad Culemborg 2018)

stellen dan ‘gewoon’ openbaar groen. Ook zullen de mensen die aanleg en onderhoud verzorgen als eerste aangesproken worden door betrokken omwonenden. Zij moeten dus kennis en kunde hebben, maar ook de vaardigheden om hier het gesprek over aan te gaan met omwonenden.

Vrijwilligersgroepen kunnen de werkzaamheden voor de aanleg zoveel mogelijk zelf uitvoeren, maar in veel gevallen blijkt dat de voorbereiding en aanleg enorm geholpen wordt door steun van de gemeente, in geld, kennis en actie. Met name het voorbereiden van het terrein, zoals frezen, het kiezen en kopen van bomen en het goed planten daarvan is belangrijk – vanzelfsprekend in overleg met de groep die het initiatief is gestart.

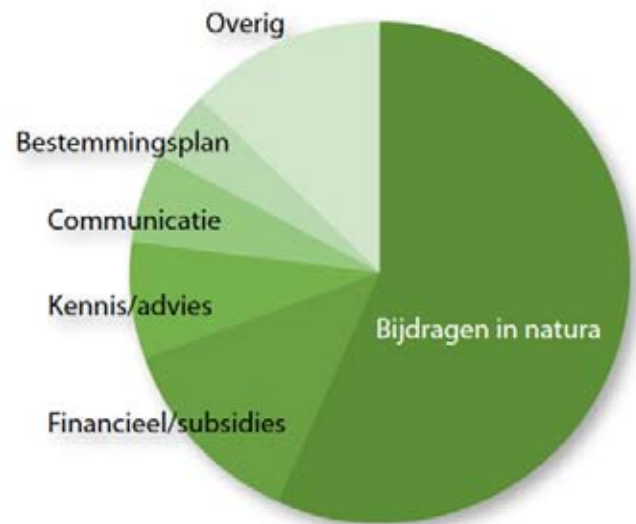
Gebruik en beheer

Fruitbomen in perken of parken worden in de meeste gevallen door de gemeente beheerd; boomgaarden vaker ook door burgergroepen. In beide gevallen kunnen burgers hierin een rol spelen, wanneer duidelijk is wat van wie is en wat er mag. Gemeentes kunnen hier bij helpen, door afspraken op schrift te stellen, maar zeker ook door borden te plaatsen met informatie over wat er groeit, wanneer het rijp is en wat je met de rijpe vruchten kan doen. Mensen maken dan gemakkelijker gebruik van ‘openbaar fruit’ en voelen zich er bij betrokken, ook als ze niet georganiseerd zijn.

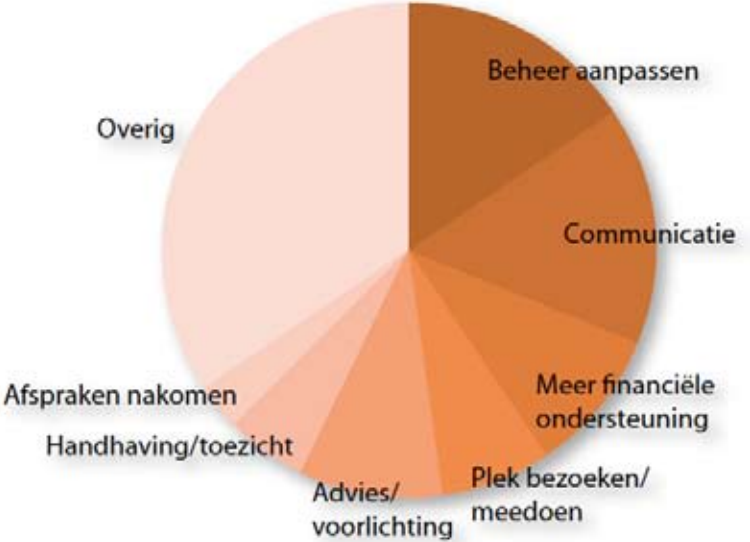
Een boomgaard stelt eisen aan het beheer. In de praktijk zie je dat het vaak de beste oplossing is als de beherende groep daar zelf expert in wordt. Omdat dat niet vanzelf gaat, is het van belang dat via boomgaardstichtingen, snoeibrigades en de gemeentelijke groendiensten kennis, gereedschap en hulp bij werkzaamheden beschikbaar is. Zorg dat je als gemeente weet naar welke instanties je door kunt verwijzen om kennis op te doen.

Als een boomgaard eenmaal is opgestart kan enige ondersteuning nodig blijven, bijvoorbeeld voor aanschaf van materialen en communicatie-uitingen, maar dat blijkt in de praktijk mee te vallen. Veel boomgaardgroepen hebben meerdere financiële bronnen, een gemeente hoeft hier dus niet altijd verantwoordelijk voor te zijn. Wat een gemeente goed kan leveren zijn niet-financiële bijdrages zoals het uitvoeren van de grotere werkzaamheden zoals het maaien tussen de bomen of het afvoeren van snoeiafval. Materialen die overblijven bij een ander project kunnen veel mogelijk maken - denk aan paaltjes waarmee een afscheiding rond boomgaard aangelegd kan worden. Beheer is geven en nemen: De terreineigenaar en de beherende groep moeten steeds een afweging maken tussen wat echt op orde moet zijn (veilig en schoon) en wat je los kan laten om anderen ook de ruimte te geven zich het initiatief eigen te maken.

Eén van de grafieken gemaakt op basis van een enquête onder boomgaardbeheerders

▲ Figuur 1 Gebieden waarop gemeenten een positieve bijdrage kunnen leveren aan het beheer van buurtboomgaarden.

▲ Figuur 2 Tips voor gemeenten voor de ondersteuning van het beheer van buurtboomgaarden.

Communicatie en betrokkenheid

Een goed werkende opstand van fruit en noten staat of valt met communicatie, vooral ook richting omwonenden en andere gebruikers van een gebied. Een goed ontwerp nodigt zeker uit tot goed gebruik, maar minstens zo belangrijk is informatie, via lokale kranten, sociale media, nieuwsbrieven en informatie op de plek zelf. Bij buurtboomgaarden wordt dat nog extra versterkt door de organisatie van activiteiten waarbij verbinding gezocht wordt met de buurt of geïnteresseerden, zoals werkdagen, oogstdagen, markten, feesten. Dit is werk dat bij de beheerdersgroep van de boomgaard hoort, zolang het een buurtboomgaard betreft. Een gemeente of eigenaar kan hier wel aan bijdragen door berichten actief te verspreiden bijvoorbeeld op sociale media en de gemeentelijke website. Wat door boomgaardgroepen zelf vaak erg gewaardeerd wordt en wat kan helpen in het neerzetten van een initiatief, is de zichtbare aanwezigheid van de gemeente of grondeigenaar bij de belangrijke momenten. Een wethouder die het startschot geeft, een vertegenwoordiger van de gemeente op de oogstdag geeft aan de beheergroep een teken van waardering en erkenning.

Oogst en gebruik

Een volwassen, goed productieve buurtboomgaard levert al gauw meer fruit dan de beherende groep aankan. Vanuit een voedselperspectief is dat mooi: dan kun je in de behoefte van veel meer mensen voorzien. Maar dat vraagt wel een en ander. Denk aan het opslaan of verwerken van het fruit, waarbij hygiëne en koeling aan de orde komen; het afstemmen op ‘de markt’, of dat nu omwonenden zijn, een restaurant of de voedselbank; het handhaven van een bepaalde kwaliteit. De meeste boom-

Het beheer van vruchtbomen, en de ondergroei, kan op vele manieren, ook in de openbare ruimte - met begrazing door schapen bijvoorbeeld.

gaarden organiseren de afzet zelf, bijvoorbeeld door een oogstfeest te organiseren. Aan dit onderwerp kan van alles verbonden worden: informatie over wat je kunt eten, hoe gezond het is, wat je er van kan maken, samen koken, samen eten.

Voor een gemeente of grondeigenaar is van belang of de productie als ‘maatschappelijke dienst’ te zien is, of dat het om verkoop met en prijs gaat. Wanneer overschrijdt een beheergroep de grens van vrijwillig beheer naar kleinschalig commercieel beheer? Hoeveel winst is acceptabel? Bespreek dit met de beheergroep en wees helder over de consequenties, zoals bijvoorbeeld het verhogen van de pachtsom.

Zeker bij fruit en noten in openbare parken en perken geldt dat deze bomen meestal worden onderhouden op een manier die niet gericht is op productie, maar toch kan er veel fruit en noten beschikbaar komen. Omdat de oogst hier waarschijnlijk niet georganiseerd gebeurt, helpt het als omwonenden of gebruikers van de ruimte goed weten wat en wanneer er geoogst kan en mag worden. Desalniettemin kan het zo zijn dat vallend fruit in het najaar als overlast ervaren wordt. Gericht beheer kan zorgen dat deze overlast letterlijk en figuurlijk binnen de perken blijft.

Troubleshooting

Ook al wil je dat liever niet, je kunt er maar beter rekening mee houden dat fruitaanplant gedoe oplevert. We noemen enkele bekende ergernissen: vandalisme; hondenpoep in de boomgaard; slecht beheer en oogst die opeens verdwenen is. Je kunt die problemen niet wegedeneren, maar het is wel mogelijk om er een goede omgang mee te vinden. Goed contact met de

Walnoten rapen langs een openbaar fietspad

is daarin cruciaal; informatie over het terrein is belangrijk, en een slim ontwerp nodigt respectvol gebruik uit.

Geniet!

Boomgaardinitiatieven in de gemeente zijn waardevol. Ze geven blijk van betrokken bewoners die willen investeren in hun eigen groene woonomgeving en zorgen voor een eigen identiteit van de wijk. Koester deze initiatieven en geniet hiervan, want ze dragen bij aan gezonde voeding, een groene omgeving en samen doelen bereiken.

Literatuur

Deze handreiking is gedeeltelijk gebaseerd op:
Huizinga, E., S. van der Meulen, D.J. Stobbelaar, 2019. Beheer van buurtboomgaarden. Ervaringen en toekomstperspectief. Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp.

Over de handreiking, het project Vruchtgebruik en de betrokkenheid van burgers bij openbaar groen werd eerder gepubliceerd:
Stobbelaar, D.J., S. van der Meulen, 2019. ‘Fruit in de openbare ruimte’. Stadswerk magazine, 08/2019, p 28-30.
Dooren, N., 2019. ‘Het vruchtgebruik van openbaar groen’. Stadswerk magazine, 02/2019, p 11-13.
Stobbelaar, D.J., 2012, ‘Bewoners maken het groen’. Landwerk, Wageningen

In 2019 verscheen ook:
Bussink, M., 2019. Handboek Buurtbongers. Samenwerkende Uitgeverijen VOF.

Adressen

Voor kennis en ondersteuning:
Hogeschool Van Hall Larenstein Velp
suzanne.vandermeulen@hvhl.nl
Stichting IJsselboomgaarden
lerutte@ijsselboomgaarden.nl

Colofon

Deze handreiking werd in 2019 vervaardigd door de lectoraten Duurzaam landschapsbeheer en Duurzame voedsellandschappen in stedelijke regio’s aan Van Hall Larenstein Velp als onderdeel van het onderzoeksproject Vruchtgebruik. Dit project werd ondersteund door Kenniscentrum Natuur en Leefomgeving. Portret van Theo Copier: Noël van Dooren ism Ben ter Mull (fotografie).

FRUIT IN HET OPENBAAR GROEN

DE DAGELIJKSE WERKELIJKHEID IN CULEMBORG

De gemeente Culemborg heeft veel soorten fruit binnen haar gemeentegrenzen, en in het gemeentelijk groen. Daarbij hoort ook een dagelijkse verantwoordelijkheid. In het kader van deze handreiking en het project Vruchtgebruik liepen we een dag mee met Theo Copier, die in Culemborg zo'n 20 jaar het fruit in de openbare ruimte beheerde – samen met anderen, uiteraard, maar Theo was door de jaren de continue factor.

Zelf is Theo een echte Culemborger, geboren in een tijd dat de meeste uitbreidingswijken er nog niet waren, en gezien vanaf de spoorbrug, landbouw het decor vormde. De bodem, niet te zware rivierklei, was zeer geschikt als bouwland, en voor boomgaarden. Appels en peren vormden de hoofdmoot, met soorten als Goudrenet, Bramley, Notarisappel, en Yellow Transparant, 'een hele tere appel waar je meteen de afdruk van vijf vingers in zag als je die onvoorzichtig plukte'. In die tijd had Culemborg nog een eigen veiling waar fruit verhandeld werd, maar veel werd ook naar Houten gereden. Theo's vader was boer met een gemengd bedrijf met vee in de nattere delen, en bouwland met graan, aardappelen en bieten. Theo ging naar de fruitteeltschool nadat hij als 15-jarige begon mee te helpen bij de fruitoogst. Als zelfstandige huurde hij vervolgens gaarden van andere boeren, verhandelde fruit, en snoeide boomgaarden in opdracht. Uiteindelijk was hij als zelfstandige te klein, en stopte hij met fruithandel.

In de jaren negentig kwam het verzoek vanuit Culemborg om gemeentelijke boomgaarden te gaan snoeien. Culemborg had een zelfstandige die het snoeiwerk deed, 'maar die was uit een boom gevallen'. Theo heeft vervolgens altijd als ZZP'er snoeiwerk gedaan, en kreeg dan één of twee jongens van de buitendienst mee. Soms konden die er weinig van, 'die liet ik het hout opruimen', maar anderen waren juist getalenteerd: 'Ik had wel eens een hele goede jongen, maar die zat ook bij de vuilophaaldienst. En een andere, die zat bij de kolkenzuigploeg, die ging met mij mee als 't vroor. Die was echt goed. Maar die wilde niet echt overstappen, die had angst dat hij uit de boom zou vallen'. Zo zaten er bij de buitendienst wel een paar met fruitkennis, 'maar het gros interesseert het niet'. Theo zelf denkt niet na over de gevaren, en het uit de boom vallen. 'Officieel mag je niet hoger dan tweeëneenhalve meter, of je moet gezekerd zijn. Maar dat werkt natuurlijk niet'. Theo ziet wel dat het voor amateurs en buurtinitiatieven wel een probleem is. Want het is natuurlijk niet zonder risico's. Dat weet Theo zelf maar al te goed: 'Het eerste jaar viel ik uit de boom. Was mijn eigen schuld, ik had de ladder niet naar de stam gezet'.

Culemborg heeft vandaag de dag een heel verschillend palet aan fruitbomen: in de vorm van oude boomgaarden, opgenomen in de stad; nieuw aangeplante boomgaarden, als onderdeel van de groene openbare ruimte; vruchtbomen als solitair in particuliere tuinen, en vruchtbomen als lanen aangeplant. Dat geldt dus voor de bestaande stad, maar ook voor uitbreidingswijken als Parijsch. Dat zijn dan de categorieën waar Copier aan snoeide; daarnaast zijn er natuurlijk de vruchtdragende bomen in bosjes en hagen, waar geen specifiek onderhoud vanuit fruitperspectief wordt gedaan.

Die bomen in particuliere tuinen hebben een apart verhaal. In Culemborg zou in de jaren negentig een fruitmuseum ingericht worden, en daar hoorde de aanplant bij van duizenden bomen. Toen dat uiteindelijk niet doorging wegens het faillissement van de initiatiefnemer, kon de gemeente flinke aantallen bomen overnemen, en die werden ook aan particulieren aangeboden. De gemeente deed dan ook het onderhoud. En daar zat de sleu-

tel, want, zoals Copier zegt, 'tijdens de crisis stopte de gemeente met het onderhoud daarvan, en toen zijn de meeste bomen er uit gegooit'. De zorg voor vruchtbomen bleek een last, of werd in ieder geval zo ervaren. Uit diezelfde bomenvoorraad zijn ook laanvormige aanplantingen gedaan, zoals een perendijkje met 4 rijen peren. Zo staan er dwars door Culemborg tientallen grotere en kleinere fruitopstanden. Theo: 'Ik ken ze allemaal, ik weet waar ze staan. Maar de aantallen heb ik niet in mijn hoofd'. Om er even later aan toe te voegen dat hij laatst nog een groep fruitbomen tegenkwam op gemeentegrond, die hij totaal niet kende.

Uit het boomgaardbeheer dwars door het land is bekend dat sommige beheerders vooral oog hebben voor de monumentale waarde, of biodiversiteit. Of de boom draagt is minder van belang. Theo ziet dat anders: 'Je snoeit voor de dracht. Je haalt

de opvliegers eruit. Natuurlijk kijk je ook naar andere zaken, zoals wegen, je snoeit ze hoog genoeg op zodat het verkeer erdoor kan, maar verder doe je het zoals je het als fruitteiler zou doen. Ik zou niet eens weten hoe je ze moet snoeien om niet te dragen’.

Anders dan bij de plantsoenendienst plant Theo zijn werk zelf. Hij probeerde wel eens een planning door te geven ‘maar daar luisterde toch niemand naar. Uiteindelijk interesseert het niemand echt. Dat is het probleem. Er zijn wel een paar mensen die het interesseert, maar die hebben ook niet zo veel te vertellen. Ik heb wel eens lijsten met soorten ingeleverd, maar nu zijn die weer kwijt en komen ze opnieuw vragen wat er allemaal staat. Zeker in de tijd dat er veel bezuinigd werd waren er wel mensen binnen de gemeente die van al het fruit af wilden. Toen is ook van alles overgedragen, zoals de Armenboomgaard. Die is van Geldersch Landschap, maar werd beheerd door Culemborg. Na 2012 is het beheer teruggegeven aan Geldersch Landschap, maar die deden dat heel anders, ze lieten dood hout liggen. Uiteindelijk is die boomgaard weer bij ons in het beheer gekomen, maar daar hebben we eerst behoorlijk moeten opruimen! Nu hangt er wel veel fruit.’ Onder meer in de Armenboomgaard wordt een fruitplukdag georganiseerd, ‘daar komen wel veel mensen op af’. Desondanks treffen we tijdens ons veldbezoek nog honderden kilo’s fruit aan, in de bomen en op de grond. Maar, zoals Theo zegt, ‘dit is een goed jaar. We spuiten niet, dus het verschilt erg’. Omdat het vaak oude bomen zijn, niet de meest gangbare soorten en omdat er niet gespoten wordt, ziet het fruit er nogal verschillend uit, in maat en vorm, en dat weerhoudt veel mensen het te oogsten. Theo: ‘Maar buitenlanders oogsten wel veel. Vooral de noten’.

En hoe verhouden bewoners zich tot het fruit, in Theo’s ogen? ‘Ze vinden de bloei leuk. Maar als er appels op de auto vallen, zeggen ze haal maar weg. Er zijn er maar een paar die het fruit halen. Ze kunnen bij de gemeente wel denken dat mensen iets met fruit willen maar 9 van de 10 zegt rooi die zoi.

Ziet Theo iets van klimaatverandering? Theo: ‘Dat zou ik niet weten. Maar wat me wel opvalt: vroeger kon je het fruit langer bewaren. Verwennen we het te veel? Maar of dat nou met het klimaat te maken heeft...” Net zoals ziekten en plagen: die zijn gekomen, maar ook gegaan – ‘spint bijvoorbeeld, dat zie je bijna niet meer, sinds we twintig jaar terug met roofmijten begonnen. Maar ja, je hebt nu wel de pruimenmot, daar had je vroeger geen last van. En de suzukivlieg. Misschien komt dat ook wel mee met mensen die verre reizen maken. Maar we spuiten hoe dan ook veel minder, het is toch openbaar gebied. Dat is wel echt anders

dan vroeger, ik herinner me nog dat een loonspuitter gewoon gif in de sloot spoot om onkruid kapot te krijgen.’ Wat soorten betreft heeft Culemborg vooral appels en peren; wat kers en wat noten. Ook wel sierkersen ‘maar daar bemoei ik me niet mee’. Misschien een paar abrikozen. Er worden ook nog wel fruitbomen bijgeplant. Theo herinnert zich dat voor Caets-hage bomen waren geleverd door kwekerij Ebben: ‘Hele mooie, gevormde bomen. Alsof ze uit de machine kwamen. De man van de kwekerij zei: denk erom dat je mijn bomen niet kapot snoeit! We hebben heel voorzichtig gesnoeid maar op den duur komt er altijd toch een tak die anders loopt’.

Theo heeft wel zo zijn favoriete plekken: de kasteeltuin, het perenlaantje, de Armenboogert. Het hoeven niet altijd oudere bomen te zijn, maar het is wel mooi om die in conditie te houden. Want we rooien geen oude bomen, zolang als ze geen gevaar vormen blijven ze staan.

